

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФУНКЦИОНАЛДЫ СТИЛЬДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

М.Е. Кубесова

Алматы қыздар мектеп-лицейі, Алматы, Қазақстан

*Сулейман Демирел Университетінің
2 курс докторанты,*

Алматы, Қазақстан

192301001@stu.sdu.edu.kz

Түйіндеме. Мақалада *функционалды стиль* терминіне ғылыми зерттеулер нәтижесінде шыққан анықтамалар, тұжырымдар ұсынылады. Қазақ тіл біліміндегі ғылыми зерттеулердің нысанына айналған функционалды стильдердің зерттелуіне, жіктелуіне, топтастырылуына, қалыптасуына, дамуына ғылыми шолу жасалып, ерекшеліктері көрсетіліп, тұжырымдар жасалынады. Функционалды стильдердің көптеген мәселелері зерттеу нысанына алынып, стильдік ерекшеліктері ескеріледі. Қазан төңкерісіне дейінгі баспасөз тілін, кеңес дәуіріндегі баспасөз тілін, қазіргі кезеңдегі баспасөздің, радио-теледидар тілін, қазақ ауызекі сөйлеу тілін, ресми тілін, ғылыми тілін, көркем әдебиет тілін жан-жақты зерттеп, түрлі аспектіден қараған ғалымдар тобы жүйеленіп ұсынылады.

Кілт сөздер: стилистика, стиль, функционалды стиль, ғылыми стиль, ресми стиль, ресми іс-қағаздар стилі, публицистикалық стиль, көркем әдебиет стилі, ауызекі сөйлеу стилі, әдеби тіл.

Автор туралы қысқаша мәлімет

Кубесова Майра Есалықызы, С. Демирель атындағы университеті, Педагогикалық және гуманитарлық ғылымдар факультеті, Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2-курс докторанты.

Изучение функциональных стилей казахского языка

М.Е. Кубесова

Сулейман Демирел Университет

Докторант 2 курса кафедры «Языковое образование»

Алматы, Казахстан

192301001@stu.sdu.edu.kz

Аннотация. В статье представлены определения и выводы научных исследований о термине *функциональный стиль*. Проведен научный обзор изучения, классификации, группировки, формирования, развития функциональных стилей, которые стали объектом научных исследований в казахском языкознании, обозначены особенности и сделаны выводы. Изучаются многие вопросы функциональных стилей, учитываются стилистические особенности. Рассматривается язык печати до Октябрьской революции, язык советской прессы, язык современной прессы, радио и телевидения, разговорный казахский язык, официальный язык, научный язык. Систематически представлены исследования группы ученых, которые подробно изучили данные функциональные стили языка.

Ключевые слова: стилистика, стиль, функциональный стиль, научный стиль, официальный стиль, публицистический стиль, художественный стиль, литературный язык.

Functional styles of Kazakh language

M.E. Kubesova

Suleyman Demirel University

2-nd year doctoral student

Almaty, Kazakhstan

192301001@stu.sdu.edu.kz

Abstract. The article presents the definitions and results of scientific research regarding the term *functional style*. A scientific literature review of the functional styles was conducted. Classification, grouping, development of functional styles in Kazakh linguistics is described, features are indicated and conclusions are drawn. Many issues of functional styles are studied, stylistic features are taken into account. The language of the press before the October Revolution, the language of the Soviet press, the language of the modern press, radio and television, the spoken Kazakh language, the official language, and the scientific language are considered. The studies of a group of scientists who have studied these functional styles of language in detail are systematically presented.

Keywords: stylistics, style, functional style, scientific style, official style, journalism style, academic style, literary language.

Қіріспе

Қазақ тіл біліміндегі ғылыми зерттеулердің нысанына айналған функционалды стильдердің зерттелуіне, жіктелуіне, топтастырылуына ғылыми шолу жасалып, ерекшеліктері көрсетіліп, тұжырымдар жасалады.

Зерттеуде пайдаланылған негізгі әдістер: сипаттама, жүйелеу, талдау, жинақтау, жалпылау, салыстыру.

Негізгі бөлім

Функционалды стильдер – стилистика ғылымының негізгі категориясы. Функционалды стильдер тілдің қолданысымен, қызмет ету ерекшеліктерімен тікелей байланысты, шынайы қарым-қатынаста, сөйлеуде, мәтінде көрінеді. В.В. Виноградов функционалды стиль жөніндегі ой-пікірін былайша тұжырымдайды: «Стиль – бұл жалпыхалықтық, жалпыұлттық тілдің белгілі бір саласында қарым-қатынас құралдарының сұрыпталып тіркесуі, қолдану тәсілдерінің қоғамдық тұрғыдан қабылданған, функционалдық тұрғыдан шартталған, іштей біріккен жиынтығы. Ол басқа мақсатқа қызмет ететін, басқалай қызмет атқаратын өзі сияқты бейнелеу тәсілдерімен бір қатарда тұрады» [1, 73 б.].

Функционалды стиль термині – орыс тіл білімі ғалымдарының танымынан туындап, қалыптасқан ғылыми атау. Лингвистикада функционалды стиль мәселелерімен айналысқан ғалымдар В. Виноградов, Г. Винокур, Л. Щерба, Р. Будагов, М. Кожина «функционалды стильді – тарихи және әлеуметтік категория» ретінде түсіндіреді. Функционалды стиль тілдің әр түрлі қызметімен (функциясымен) тікелей байланыста болатындығы атап көрсетіледі, сонымен қатар стиль тілдің қандай мақсатта, кімге арнап жұмсалатындығына қатысты құбылыс болғандықтан, оның қызметтік сипатының маңызы зор екені айқындалады. Зерттеушілер тілдің қызметінің түрлерін былайша көрсетеді. А.А.Леонтьевтің пікірі бойынша, 1) қарым-қатынас жасау қызметі (коммуникативтік), 2) ойлау құралы ретіндегі қызметі, 3) адамзаттың әлеуметтік тарихи тәжірибесін меңгеру құралы ретіндегі қызметі, 4) ұлттық мәдени саладағы қызметі, 5) таным құралы қызметі деп бөледі; В.А.Аврорин тіл: 1) қатынас құралы (коммуникативтік), 2) ойды білдіру (экспрессивтік), 3) ойды қалыптастыру (конструктивтік), 4) тәжірибе мен білім жинау (аккумулятивтік) қызметтерін атқарады деп есептейді. Ал В.В.Виноградов тілдің қызмет ету сипатын қарым-қатынас қызметі, хабарлау қызметі, әсер ету қызметі деп үшке бөледі. Тілдің әлеуметтік қызметіне функционалды стильдердің әсері бар екені белгілі. Демек, функционалды стильдердің пайда болып, қалыптасуына тілдің әлеуметтік қызмет өрісі, яғни экстралингвистикалық факторлар тікелей ықпалын тигізеді. Қазақ тіл білімінде функционалды стиль терминінің мәні мен маңызын айқындап, өзіндік ерекшеліктерін

талдап ұсынуда көрнекті ғалымдар М. Балақаев, М.Томанов, Б. Манасбаев, Е. Жанпейісов, С. Исаев, Р. Сыздық, М. Серғалиевтардың ой-пікірлерінің, тұжырымдарының маңызы зор. Ғалым Р. Сыздық «Сөз құдіреті» атты еңбегінде «функционалды стиль» терминіне қазақша атау ұсынып, өзіндік пайымдауларын тілдік деректер негізінде орынды дәлелдейді. «Қызметтік стиль» дегеніміз – «функциональный стиль» сөзінің дәлме-дәл аудармасы болмақ, бұл жердегі «функция» сөзінің мағынасы «қызмет» дегеннен гөрі, «мақсат, арнау» ұғымдарына саятынын ескерсек, «мақсаттық стиль» деген нұсқасы ұтымды балама болатынын алға тартады [2, 217б.]. «Функционалды» деген терминді қазақшалап «мақсатты» деп, «функционалды стильді» мақсатты стиль деп атауды ұсынады. Академик терминдердің көпшілікке түсінікті, тілге жатық болуын көздеп, ана тіліміздің ішкі мүмкіншіліктерін қолданып жасалынған балама атаулардың ғылым саласы үшін аса қажеттілігін баса айтады.

Қазақ тіл білімінде стилистика саласы бойынша тұңғыш ғылыми зерттеу жұмысын жүргізген ғалымдарымыз М. Балақаев, Е. Жанпейісов, М.Томанов, Б. Манасбаевтардың еңбегі зор. Зерттеушілердің «Қазақ тілінің стилистикасы» атты тұңғыш еңбегінде «сөйлеу стилі және кітаби-жазба стильдер» деп қолданылады. Бұлай «кітаби-жазба стильдер» деп аталуы, біріншіден, олардың «шығу тегі», қалыптасу негізін көрсетсе, екіншіден, ол стильдердің кітабилығын аңғартады. Ал кітабилық стильдік белгі орыс тілі стилистикасы туралы жазылған еңбектерде «функционалды стильдер» делініп жүр. Мұнда «функционалды» сөзі стильдердің қай салада қандай қызмет атқаратынын аңғартады; сондай-ақ орыс тілінде «стильдер жүйесі», «әдеби тіл стильдері» деген терминдер де қолданылады [3, 19-27 б.].

А. Салқынбай мен Е. Абақанның «Лингвистикалық түсіндірме сөздігінде» функционалды стильге мынадай анықтама берілген: Функционалды стиль – әдеби тілдің бір түрі. Тілдің әртүрлі қызметімен байланысты болады. Оның дамуына тілден тыс жатқан факторлар әсерін тигізеді. Бұлардан басқа сөздің авторы адресат (тыңдаушы адам, аудитория), хабардың тақырыбы, сөйлеудің мақсаты және т.б. өз әсерін тигізеді. Қазіргі әдеби тілде: күнделікті – әдеби, саяси-техникалық, ресми-іскерлік және ғылыми функционалды стильдер ерекшеленеді. Бірақ әр стильдің орны әр тілде өзгеше болады. Барлық тілдерде негізгі орында күнделікті әдеби стиль тұрады, бұл әдеби тілдің «бейтарап» түрі болып есептеледі [4, 266 б.].

Ғалымдар арасында функционалды стиль ұғымы туралы екі түрлі көзқарас бар: біріншісі, функционалды стильдер әдеби тілдің түрлері; екіншісі, функционалды стильдер – тілдесімдік құбылыс, яғни тілдесім стильдері. Екінші көзқарас доминанттық көзқарас, сондықтан бұл пікір басым көпшілік ізденістердің ғылыми негізі болып табылады. А.Байтұрсынұлы функционалды стиль ұғымын *тілдік және тілдесім* деп түсінген, ғалымның пайымдауынша функционалды стиль – «сөйлеудің» бір түрі [5, 12 б.].

Жалпы алғанда, функционалды стильдің үш негізгі белгісін атап көрсетуге болады. Олар: 1) қоғамдық өмірдің белгілі бір саласын бейнелейді, олардың өзіндік қолданыс аясы, өз тақырыбы бар; 2) қарым-қатынастың белгілі бір жағдайын көрсетеді – ресми, бейресми т.б; 3) өзіндік ұстанған бағыты, тілінің негізгі мақсат-міндеті бар [6, 93 б.].

«Тілдегі стильдердің дамып жіктелуі белгілі бір жанрдың пайда болуымен байланысты. Сондықтан әдеби тілдің стильдерін таптастыруда ең алдымен жанрлық принципті негізге алу қажет» [7, 15 б.]. Ал жанрдың пайда болуы, жазба әдеби тілдің даму қалпын көрсетеді. Жазба тілдің жетіле түсуі ғылым мен техника, әдебиет пен өнер салаларының дамуына байланысты. Ғылым мен мәдениет салаларының дамуы жаңа жанрлардың пайда болуына ықпал жасайды. Ол жанрға сай тілімізде жаңа стиль қалыптасады. Кейінгі жылдары қазақ тілінің тек грамматикалық құрылысы жетіліп, лексикасы молығып қана қоймайды, сонымен бірге қазақ әдеби тілінің стильдер жүйесі, функционалды стильдері де дамып жатыр.

Зерттеушілер әдеби тілдің стильдік тарамдалуына жанр принципін негіз етеді. Соған орай көркем әдебиет жанрына көркем әдебиет стилі, тағы сол сияқты әр жанрға әр стиль сай келмек. Тілдің функционалдық стиль дегеніміз, жоғарыда көрсетілгендей, әдебиеттің белгілі бір жанрына немесе әлеуметтік іс-әрекеттің белгілі бір саласына сәйкестендіріліп қалыптасқан тұлға-тәсілдер жүйесі, семантикасы мен экспрессиясы жағынан біршама тұйықталған (әр стильге қарай іріктелген) тілдік құралдар тобы.

Демек, тілдің функционалдық стильдері – ең алдымен оның әдебиет жанрына қарай ажыратылған тарамдары. Стиль туралы сөз қозғалғанда, тілдің барлық элементтерін қамтуға тура келеді: «Стиль ойды білдіру құралдарының жүйесі ретінде, тіл құрылымының барлық элементтерін: дыбыстарды да, грамматикалық тұлғаларды да, сөз қазынасын да, фразеологиялық тіркестерді де және осы салалардың композициялық-синтаксистік жағынан құрылу тәсілдерін де қамтиды» [8, 230 б.].

Қазақ тілінің осы күнгі стильдік тарамдалуының басы ХІХ ғасырдың ІІ жартысына тура келеді. Бұл тұста қазақ тілінде мерзімді баспасөз пайда болды, соған орай әдебиеттің қоғамдық-публицистикалық жанрының іргетасы қалана бастады. Бұл жанр қазақша публицистикалық стильдің алғашқы үлгілерін туғызды. Өткен ғасырдың соңғы онжылдығынан бастап, қазақ тілінде көпшілікке арналған жартылай ғылыми әдебиет жанры жанданды. Бұл стильдің едәуір етек жая бастаған тұсы – ХХ ғасырдың басы, ал нағыз өркендеген, айқындалған дәуірі – қазіргі кезең.

Сондай-ақ көркем әдебиет стилинің де проза жанрын қамтып, әлдеқайда дами түсуі ХІХ ғасырдың орта тұсынан басталады. Бұған Ыбырай мен Абай шығармалары үлкен себепші болды. ХХ ғасырдың басы – қазақ көркем әдеби стилинің бірсыпыра күшейген, өз ішінен тарамдалған тұсы. Осы кезеңде проза, драматургия жанрларына сай белгілер пайда болып, әрі қарай дамыды, стильдер жігі айқындала түсті. Сөйтіп, ХІХ ғасырдың ІІ жартысында қазақтың ұлттық әдеби тілінің мынадай функционалды стильдері болды: көркем әдебиет стилі, публицистикалық стиль, жартылай ғылыми стиль, ресми іс-қағаздары стилі, эпистолярлық стиль [9, 26 б.].

Қазақ зерттеушілері стиль түрлеріне ажыратуда да орыс ғалымдарының: функционалды стильдердің қалыптасуы мен даму заңдылықтарын зерттеудің негізгі көзі тілдің қолданысы болып табылады, бұл қолданыстар белгілі бір жанрға тән болып келеді немесе «жанрға қатысты бөлінген стильдер айқынырақ танылады» деген тұжырымдарын басшылыққа алып, қазақ тілінің функционалды стильдерін жанрлық негізде саралайды: көркем әдебиет үлгілері көркем әдебиет стилін, публицистикалық әдебиет жанры публицистикалық стильді, ресми іс қағаздар мен кеңсе тілінің стилі, ғылыми-техникалық әдебиет стилі деп жіктейді.

Қазақ тіл білімінде функционалды стильдерді жіктеудің біршама қалыпқа түскен, оқулықтарға ұсынылған дәстүрлі үлгісі бар. Олар публицистикалық, ресми-іс қағаздар, ғылыми және көркем әдебиет стильдері. Бұл – «Прага мектебі» ғалымдары мен Ш. Баллиден келе жатқан классификация, оны Л.В. Щерба мен акад. В.В. Виноградов бастаған бірқатар орыс тіл мамандарының қолдағаны белгілі. Сонымен, функционалды стильдерді жіктеуде де қазақ зерттеушілері орыс тіл біліміне сүйенгені анық көрінеді.

Ғалым А. Байтұрсынұлы ұсынған функционалды стиль мәтіндері төртеу – ғылыми стиль мәтіндері, публицистикалық стиль мәтіндері, ресми стиль мәтіндері, көркем әдебиет стиль мәтіндері [5, 12 б.].

Кейбір зерттеуші ғалымдар функционалды стильдердің құрамына көркем әдебиет стилін қоспайды. Мәселен, «Развитие функциональных стилей современного русского языка» (М., 1968) деген жинақта көркем әдебиет тілі функционалдық стиль қатарында сөз етілмейді. В.Д. Левин, В.П. Мурат секілді зерттеушілер көркем әдебиетті функционалды стиль үлгісі деп танымайды. Ал көптеген ғалымдар (В.В. Виноградов, Р.А.Будагов, Л.В. Щерба, А.И. Ефимов, Р.И. Гальперин, А.Н. Гвоздев, В.Г.Адмони, Е.М. Галкина-Федорук, М.Н. Кожина т.б.) көркем әдебиет үлгілерін өз алдына функционалды стиль түріне жатқызады.

Зерттеушілерден В.В.Виноградовтың классификациясы көңілге қонымды. Ғалым тілдің қолданыстағы мақсатты бөлінісін күнделікті тұрмыстағы сөйлеу стилі (ол қарым-қатынас жасау қызметін өтейді), іс қағаздар, ресми құжаттар және ғылыми еңбектер стилі (ол хабарлау қызметін атқарады), публицистикалық стиль және көркем беллитристикалық стиль (ол әсер ету қызметін өтейді) деп қарастырады.

Сонымен, көркем әдебиет стилі, публицистикалық және ғылыми стильдер, ресми-іс қағаздары стильдері, ауызша сөйлеу стилі деген дәстүрлі классификация шығады.

Профессор Б. Шалабай: «Қазіргі кезде стилистика ғылымында әдеби тілдің бес функционалды стилі белгілі. Олар ғылыми, ресми, публицистикалық, көркем әдебиет және ауызша сөйлеу стильдері. Олардың өздері қатынас жасаудың нақтылы жағдай, міндеттеріне т.б. байланысты тағы ұсақ түрлерге жіктеледі. Оның үстіне функционалды стиль араласып та келе береді. Функционалды стильдердің әр түрінің элементтері қабаттаса қолданылып, көп қабатты стильдік құбылыстар пайда болады. Бұл жағдайда стильдердің өзара нәтижесінде және олардың өз ішінде бөлінісі себепті жасалады. Сөйтіп, тілде функционалды стильдік және стильшілік жіктеліс өте күрделі, сан тармақты болып келеді» – дейді [10, 73-74 б.]. Ғалымның пайымдауынан функционалды стильдердің тілдік ерекшеліктері қабаттасып та, араласып та келетіні, өзара жіктеуі күрделі болатыны айқындалады.

Жалпы алғанда, функционалды стильдің үш негізгі белгісін атап көрсетуге болады. Олар: 1) қоғамдық өмірдің белгілі бір саласын бейнелейді, олардың өзіндік қолданыс аясы, өз тақырыбы бар; 2) қарым-

қатынастың белгілі бір жағдайын көрсетеді – ресми, бейресми т.б; 3) өзіндік ұстанған бағыты, тілінің негізгі мақсат-міндеті бар. Әрбір функционалды стиль жалпы әдеби нормада пайдаланудағы өзіндік ерекшелігі бар түрлі жанрдағы шығармаларды қосып алады.

«Қазақ тілінің орфографиялық анықтағышы» атты еңбекте функционалды стильді мынадай жүйеде ұсынған: «Қоғамдағы әр түрлі қарым-қатынасты жүзеге асырудың құралы ретінде қызмет ете келіп, тіл белгілі салаға бейімделе түседі. Осы саладағы қарым-қатынас әдеби тілдің бес түрлі стильдік тармақтары арқылы жүзеге асады. Олар: ғылым, білім, оқу-ағарту саласы – ғылыми стил; құқықтық сала, заңнама – ресми стиль; көркем өнер саласы – көркем әдебиет стилі; қоғамдық – саяси сала – публицистикалық стиль; тұрмыстық қатынас саласы – сөйлеу тілі стилі» екендігі көрсетілген [11, 5 б.].

Қорытынды

Қорытындылай келе, қазақ тіліндегі функционалды стильдердің көптеген мәселелері зерттеу нысанына алынып, ғылыми тұрғыдан қарастырылып, жан-жақты зерттеліп, бірқатар еңбектермен толығуда. Функционалды стильдердің жанрлық ерекшеліктеріне қарай жүргізілген зерттеулер жүйеленіп ұсынылды.

– қазан төңкерісіне дейінгі баспасөз тілін (Б.Әбілқасымов); кеңес дәуіріндегі баспасөз тілін (С.Исаев); қазіргі кезеңдегі баспасөздің, радиотеледидар тілін (О.Бүркітов, А.Алдашева, Б.Момынова, А.Жұмағұлова, Н.Уәли, Г.Машинбаева, Д.Ғаббасова, Д.Бисмильдина, т.б.);

– қазақ ауызекі сөйлеу тілін (Р.Әміров, З.Ерназарова, т.б.);

– ресми тілді (Р.Сыздық, Н.Ерғазиева, А.Алдашева, З.Ахметжанова, Қ.Қадашева, Э.Сүлейменова, С.Ережепова, Л.Дүйсембекова, Б.Әбілмәжінова, А.Дуанбекова, т.б.);

– ғылыми тілді (А.Байтұрсынұлы, Ә.Қайдар, Ө.Айтбайұлы, Р.Сыздық, Ш.Құрманбайұлы, Ш.Біләлов, С.Әлісжанов, Ш.Мәжітаева, Ж.Амирова, Ж.Құрмамбаева, т.б.);

– көркем әдебиет тілін (А.Байтұрсынұлы, М.Балақаев, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, М.Серғалиев, Б.Шалабай, Х.Кәрімов, Н.Уәли, Г.Әзімжанова, Г.Мұратова, Г.Смағұлова, т.б.) ғалымдарымыз функционалды стильдердің стильдік ерекшеліктеріне қарай жан-жақты әрі терең ғылыми зерттеулер жүргізілгені дәлелденді.

Қазақ тіліндегі функционалды стильдерді зерттеген ғалымдардың тұжырымдары мен зерттеулері негізінде қазақ әдеби тіліндегі

функционалды стильдер ресми іс-қағаздар стилі, публицистикалық стиль, ғылыми стиль, көркем әдебиет стилі және ауызекі сөйлеу стилі деп топтастырылды.

Пайдаланған әдебиет тізімі

1. Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания, 1955. No 1.
2. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Ел-шежіре», 2014. 295 б.
3. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. Алматы: Дәуір, 2005. 256 б.
4. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік: Алматы: Сөздік-Словарь, 2000. 304 б.
5. Ибраимов Қ.Ш. Ахмет Байтұрсынов еңбектеріндегі терминология және стилистика мәселелері: фил.ғыл.канд...дис. автореф. Алматы; 2005. 24 б.
6. Дүйсембекова Л. Қазақ ресми іс - қағаздары. Алматы. Ана тілі, 2005. 208 б.
7. Ефимов А.И. История русского литературного языка, М., 1961. 15 б.
8. Виноградов В.В. Озадачах истории русского литературного языка. Известия АН СССР. ОЛЯ, 1946. т. V, Вып. 3. С. 295.
9. Р. Сыздық Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). Алматы. «Арыс» баспасы, 2004. 288 бет.
10. Шалабай Б. Қазақ стилистикасы ғылымының алдында тұрған міндеттер. Қазақ филология ғылымы: тарихы, бүгінгі және болашағы. Алматы; 2003. 73-74 б.
11. Қазақ тілінің орфографиялық анықтағышы. Құраст. Н. Уәлиұлы, Ғ. Әнес, Қ. Күдерінова, А. Фазылжанова. Алматы: Арыс, 2004. 200б.